

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

СЕВАСТЬЯНІВ УЛЯНА ПЕТРІВНА

УДК 2:[004.77:111.1]:[316.77+27-584-044.922]

**ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ
ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЙ
ФОРМ РЕЛІГІЙНОСТІ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Житомир – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та історії культури Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філософських наук, доцент
СТЕЦЕНКО Валерій Іванович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри теорії та історії культури.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
ШУГАЄВА Людмила Михайлівна,
Рівненський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри філософії;

кандидат філософських наук
КОЛБАН Оксана Олександрівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
асистент кафедри релігієзнавства.

Захист відбудеться 19 грудня 2019 року об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.053.02 у Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, конференц-зал.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 38.

Автореферат розіслано 18 листопада 2019 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Горохова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження зумовлена появою віртуальної реальності, яка є черговим етапом технологічного прогресу та новим інформаційно-комунікаційним середовищем, що впливає на всі сфери суспільного життя, масову та індивідуальну свідомість, на світоглядні орієнтири й поведінку людей та продукує нові форми духовних практик, включно з релігійними. Як елемент сучасної культури віртуальна реальність забезпечує стабільність комунікації в існуючій соціальній системі, виступає одним із механізмів соціалізації, сприяє адаптації цінностей культури (в тому числі й релігійних) у масовій та індивідуальній свідомості. Рецепція концепту «віртуальне» дозволяє ідентифікувати його сутність з новим інформаційно-комунікаційним середовищем – віртуальною реальністю, визначити можливі релігійні орієнтири у віртуальному просторі, нові шляхи трансформації форм релігійності сучасної людини, виявити позитивні та негативні аспекти використання інформаційно-комунікаційних технологій у різних релігійних практиках та постежити зміни, які відбуваються у свідомості віруючої людини, що занурюється у віртуальний світ.

Питання про віртуальну реальність та її вплив на релігійність сучасної людини є світоглядним за сутністю, оскільки стосується відношення людини до реальності та до самої себе. Поява нового типу особистості, що надає перевагу не реальному світу, а віртуальному вимагає філософсько-релігієзнавчого аналізу та дослідження еволюції форм релігійності, які виникають внаслідок взаємодії людини з віртуальним простором.

Проблема впливу віртуальної реальності на релігійність сучасної людини залишається однією з найбільш складних для розуміння та інтерпретації у релігієзнавчому дискурсі. Динамічні процеси, які відбуваються нині в інтернет-просторі та впливають на свідомість віруючої людини, потребують постійного вивчення. Актуальність дослідження впливу віртуальної реальності на трансформацію форм релігійності сучасної людини посилюється у контексті динамічного розвитку інноваційних комунікаційних технологій, глобалізації, соціальної мобільності, плюралізму культур.

Практична актуальність проблеми дослідження також зумовлена необхідністю врахування релігієзнавчою наукою того, що в умовах тотальної віртуалізації та детермінованої нею трансформації суспільного й індивідуального життя гостру потребу в духовних орієнтирах та практиках відчуває не лише окремих індивідів, а й представники релігійних конфесій. Останні активно використовують віртуальний простір для реалізації комунікативної, просвітницької, благодійної, пропагандистської функцій. Відтак виникає потреба вироблення підходів до релігієзнавчих досліджень проблеми взаємозв'язку та взаємодії релігійної сфери суспільного й індивідуального життя із сучасною віртуальною реальністю, що й зумовило вибір теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконана в межах наукових тем кафедри теорії та історії культури філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Людина в сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри» (номер держреєстрації – 0110U00315) та «Становлення нової соціокультурної реальності в Україні» (номер держреєстрації – 0113U001899).

Метою дисертаційної роботи є філософсько-релігієзнавчий аналіз впливу віртуальної реальності на трансформацію форм релігійності сучасної людини.

Реалізація мети зумовила необхідність вирішення таких дослідницьких завдань:

- розглянути еволюцію й особливості трактування концепту «віртуальне» в історико-філософській традиції, а також дослідити специфіку розуміння терміну «віртуальна реальність»;
- окреслити теоретико-методологічні засади дослідження феномену віртуальної реальності;
- здійснити аналіз основних інструментів формування сучасної віртуальної реальності (преси, радіо, телебачення, нових медіа), включно з їх застосуванням у сфері релігійного життя;
- проаналізувати особливості та динаміку репрезентації традиційних релігій (на прикладі християнства) та нових релігійних практик у сучасному віртуальному просторі;
- простежити та окреслити наявні в інтернет-просторі прояви сучасного релігійного вільнодумства та скептицизму (зокрема релігійний тролінг);
- дослідити вплив віртуалізації суспільного та індивідуального життя на зміну форм релігійності людини;
- визначити характерні тенденції впливу віртуальної реальності на трансформацію форм релігійності сучасної людини.

Об'єктом дослідження є віртуальна реальність як інформаційно-комунікаційне середовище сучасної людини.

Предмет дослідження – вплив віртуалізації суспільного та індивідуального життя на форми релігійності сучасної людини.

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження стали праці сучасних вітчизняних науковців та релігієзнавців А. Арістової, І. Богачевської, В. Єленського, О. Добродум, О. Колібана (О. Задоянчук), А. Колодного, Ю. Лавриш, І. Ломачинської, М. Петрушкевич, О. Сагана, П. Сауха, В. Слюсара, В. Стеценка, Л. Филипович, Ю. Чорноморця, Л. Шугаєвої.

До джерельної бази дослідження належать також інтернет-ресурси, які представляють релігійне життя у мережевому просторі та офіційні документи християнських церков, у яких репрезентовано позиції останніх щодо використання віртуального простору.

В основу дисертаційної роботи покладено тезаурусний підхід, котрий дав змогу відмовитися від застарілих стереотипів мислення, озброїв новими засобами опису і розуміння динаміки впливу віртуальної реальності на релігійність людини. Водночас дослідження змін форм релігійності сучасної

людини потребувало як міждисциплінарного, так і комплексного підходів. Використання останніх дозволило реалізувати евристичний потенціал філософсько-гуманітарних наук, поєднати можливості філософського, історико-філософського, філософсько-антропологічного та релігієзнавчого знання і є релевантним дослідницькій меті.

Комплексність дослідження впливу віртуальної реальності на еволюцію форм релігійності сучасної людини визначається холістичним підходом, що поєднав історико-філософський, дискурсивний, герменевтичний, семіотичний, антропологічний, діяльнісний, праксеологічний, системний, наративний, критично-аналітичний, діалектичний, феноменологічний, синергетичний, етимологічний та метод термінологічного аналізу.

У дисертаційному дослідженні використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, індукції й дедукції, узагальнення, аналогії, що ґрунтуються на базових принципах академічного релігієзнавства: об'єктивності, позаконфесійності, толерантності, світоглядного плюралізму.

У концептуальному плані принципове значення для дослідження теми дисертації мають теорія мережевого суспільства М. Кастельса (у якому інформаційно-комунікаційне середовище формується електронними мережами); теорія протейзму М. Епштейна, котра застосовується до вивчення несформованих явищ у їх початковій стадії розвитку як гуманітарна методологія, та теорія приватизації релігії індивідом у сучасному суспільстві П. Бергера і Т. Лукмана. Для осмислення концепту «віртуальне» у світовому постмодерністському дискурсі використано праці Г. Андерса, З. Баумана, Ж. Бодриєра, Ж. Дельоза, С. Жижека, М. Фуко, М. Хайма, М. Носова, С. Хоружого, К. Таратути.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в комплексному філософсько-релігієзнавчому аналізі процесів трансформації форм релігійності сучасної людини під впливом віртуальної реальності, яка конкретизована у таких положеннях:

Вперше:

– здійснено філософсько-релігієзнавчий аналіз феномену віртуальної реальності, доповнений ретроспективним історико-філософським аналізом концепту «віртуальне» з акцентом на їх відношеннях до суспільного та індивідуального релігійного життя, що дозволяє ідентифікувати релігійну складову віртуалізації в її проявах у минулому та сучасності; запропонована авторська інтерпретація сучасної віртуальної реальності, яка полягає в її ототожненні з новим інформаційно-комунікаційним середовищем сучасної людини, створеним завдяки комп'ютерним технологіям;

– комплексно розглянуто механізм впливу релігійного контексту віртуальної реальності на сучасну людину, результатом чого стала поява нових форм релігійності; здійснено аналіз Apple religion як псевдорелігійного феномену, що виник під впливом продукції компанії Apple на свідомість споживачів завдяки новітнім технологіям віртуальної реальності;

– запропоновано концептуалізувати поняття «віртуалізована релігійність» як вторинне щодо поняття «релігійність», котре вказує на сакралізацію

віртуального середовища та проявляється у творенні й виявах нових форм релігійності, які є функціональними лише у межах віртуальної реальності.

Уточнено:

– онтологічний статус сучасної віртуальної реальності в різних сферах суспільного та індивідуального життя, що дозволило проаналізувати релігійний сегмент інтернет-простору як складну інформаційну систему, яка охоплює розмаїття притаманних їй засобів і форм впливу на свідомість сучасної людини;

– наявні в інтернет-просторі прояви сучасного релігійного вільнодумства та скептицизму, серед яких особливої уваги заслуговує тролінг як нова форма іронічного ставлення до релігії. Виокремлено типові для інтернет-простору меми, які стосуються релігійної тематики. З'ясовано, що зазначені процеси є наслідком духовних пошуків сучасної людини, на яку суттєво впливає нове віртуальне інформаційно-комунікаційне середовище.

Набули подальшого розвитку:

– аналіз основних інструментів формування сучасної віртуальної реальності (преса, радіо, телебачення, нові медіа) з позиції створення ними нового інформаційно-комунікаційного середовища людини у сфері релігійного життя. Доведено, що релігійність цілком закономірно корелюється з тими формами релігійних практик, які пропонує людині нове інформаційно-комунікаційне віртуальне середовище, задаючи вектор творення внутрішнього духовного світу індивіда;

– експлікація особливостей репрезентації в сучасному віртуальному просторі традиційних релігій (на прикладі християнства) та нових релігійних практик (кіберрелігії, віртуальної церкви, онлайн-богослужіння, онлайн-сповіді, віртуального паломництва, віртуальної молитви та ін.), завдяки чому чітко простежується не лише динаміка подальшої модернізації віртуальних форм традиційного християнства, а помітнішими стають процеси продукування й поширення нових форм релігійного життя в релігійному сегменті інтернет-простору.

Теоретичне значення дослідження полягає у розширенні дослідницького поля релігієзнавства шляхом розуміння природи, сутності та механізмів трансформації форм релігійності у віртуальному просторі. Основні ідеї та положення новизни, теоретичні засади, висновки забезпечують розуміння впливу феномену віртуальної реальності на релігійний суспільний сегмент, перспективи функціонування нових форм віртуалізованої релігійності, зокрема в українському суспільстві. Концептуальні положення дисертації можуть бути використані для подальших релігієзнавчих досліджень впливу віртуальної реальності на людину, що призводить до появи нових форм релігійності.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що теоретичні положення та висновки дисертації можуть бути використані у процесі викладання філософських, релігієзнавчих та богословських дисциплін у закладах вищої освіти, як афілійованих з релігійними організаціями, так і в неконфесійних освітніх інституціях; релігієзнавцями-практиками для осмислення необхідності пізнання віртуальної реальності та активного включення в процеси віртуалізації релігійного компонента. Матеріали

дослідження можуть також слугувати для підготовки відповідної навчальної та методичної літератури.

Особистий внесок здобувача. Основні положення та висновки наукової роботи містять новизну та здобуті автором у результаті комплексної роботи над об'єктом та предметом дослідження. Використані у дисертації ідеї, гіпотези та положення інших авторів мають відповідні посилання.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та ідеї дисертації обговорювалися на наукових семінарах і засіданнях кафедри теорії та історії культури Львівського національного університету імені Івана Франка. Теоретичні та аналітичні засади дисертації були висвітлені в доповідях та виступах на таких міжнародних та всеукраїнських конференціях: Звітній науковій конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 7 лютого 2014 р.), XXIV Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 12–16 травня 2014 р.), Студентсько-аспірантській конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Дні науки 2014» (Львів, 15–16 травня 2014 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Релігієзнавство в Київському університеті: інституційний і персональний виміри» (Київ, 22 вересня 2014 р.), XVII Міжнародній науково-практичній конференції «Релігія і фундаментальна наука в добу глобалізації» (Львів, 4–5 квітня 2015 р.), III Всеукраїнській конференції «Філософія як культурна політика сучасності» (Острог, 23–24 жовтня 2015 р.), II Конгресі молодих дослідників релігії «Релігія в сучасній культурі» (Чернівці, 29–30 жовтня 2015 р.), Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету 2016» (Київ, 20–21 квітня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Свідомість, мозок, мова: актуальні проблеми та міждисциплінарні досягнення» (Львів, 19–20 квітня 2018 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації викладені в 14 одноосібних публікаціях, з них: 4 статті опубліковано у фахових наукових виданнях України, 1 – в зарубіжному періодичному виданні з філософських наук, 2 – у наукових виданнях України, 7 – у збірниках матеріалів тез конференцій.

Структура і обсяг дисертаційної роботи зумовлені логікою дослідження, що визначаються її метою та завданнями. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (309 найменувань) і додатків. Обсяг основного тексту – 194 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дисертаційної роботи, визначено мету та завдання дослідження, його об'єкт і предмет, методологічну й теоретичну базу, сформульовано положення наукової новизни; наведено відомості про практичне значення отриманих результатів, апробацію положень роботи, її структуру.

У першому розділі «**Теоретико-методологічні засади дослідження та ступінь опрацювання проблеми**» проаналізовано стан вивчення дисертаційної проблематики у науковій літературі, розглянуто напрацювання філософів, релігієзнавців, богословів у сфері постмодерної релігійності та релігійної

віртуалізації, визначено джерельну базу дисертації, а також обрано та обґрунтовано методологічний інструментарій дослідження.

Підрозділ 1.1. «Джерельна база та історіографія дослідження» присвячено аналізу джерел, які дозволили здійснити комплексне ретроспективне дослідження концепту «віртуальне» та феномену «віртуальна реальність» у філософсько-релігійнознавчому дискурсі; розглянути пресу, радіо, телебачення, нові медіа як механізми розширення меж реальності; осмислити проблему духовності та релігійності в епоху постмодернізму; пізнати нові форми релігійності, що виникають у віртуальній реальності.

Відповідно до визначеної структури дисертації джерела і науково-дослідні праці диференційовано на певні групи. Зокрема, до першої групи науково-дослідних праць увійшли дослідження, спрямовані на пізнання віртуальної реальності, її функцій, ознак та особливостей. Простежено еволюцію поглядів на концепт «віртуальне», що імплікується у проблематиці ідеальної реальності в працях Платона, Аристотеля, Цицерона, Вергілія, Г. Сен-Вікторського, Т. Аквінського, І. Дунса Скота, М. Кузанського, Г. Ляйбніца, А. Бергсона. До цієї ж групи віднесено й праці сучасних філософів, які містять підходи до осмислення концепту «віртуальне» у світовому постмодерністському дискурсі (Г. Андерс, Ж. Дельоз, Ж. Бодрияр, С. Жижек, З. Бауман, М. Фуко, М. Хайм, М. Носов, С. Хоружий, К. Таратута). Серед українських вчених зазначеною проблематикою займаються П. Богачевський, О. Звонко, О. Каріна, Т. Лугуценко, Ю. Мелков, Д. Свириденко, О. Сотников та інші.

До другої групи віднесено праці, автори яких вивчають пресу, радіо, телебачення та нові медіа як комунікаційні засоби, що були засадничими в осмисленні феномену віртуальної реальності (У. Еко, М. Епштейна, Д. Іванова, М. Кастельса, Р. Ленем, Д. Мак-Квейла, М. Маклюєна, О. Прохорової, Д. Рашкоффа, К. Хейлз та ін.). Зазначено, що серед українських науковців ця проблематика здебільшого розглядається у галузі соціальної комунікації (Н. Габор, Я. Любивий, О. Михед, Б. Потятиник, Г. Почепцов,). У філософсько-релігійнознавчому дискурсі ця проблема висвітлена у працях М. Балаклицького, С. Козиряцької, О. Колібан (Задоянчук), Ю. Лавриш, С. Ломачинської, М. Лукиної, Е. Мартинюка, М. Петрушкевич

Третю групу презентують напрацювання, присвячені тематиці духовності та релігійності, а саме: М. Бердяєва, В. Єленського, А. Колодного, С. Кримського, М. Парашевіна, Н. Пивоварової, О. Сагана, П. Сауха, Л. Филипovich, Ф. Флінна, Ю. Чорноморця, А. Швейцера, С. Шендрика, Л. Шугаєвої. До цієї ж групи увійшли наукові розвідки присвячені проблемі постмодерністської релігійності та її виявам у сучасному світі (А. Арістової, М. Балаклицького, П. Бергера, А. Ваторопіна, Дж. Вейлза, Т. Галіка, Х. Казанови, А. Любака).

До четвертої групи належать праці, що містять концептуальні дослідження нових форм та виявів релігійності у віртуальному вимір. Зокрема, напрацювання М. Бабаєва, Ю. Васильєва, О. Добродум, А. Забіяко, А. Карафложки, О. Мухи, Д. Пратіної, Р. Рейнза, Д. Рогозіна, Р. Ставінські, К. Хардакер, К. Хеланда, В. Чудінова дозволили з'ясувати сутність і специфіку нових форм релігійності.

Підрозділ 1.2. «Методологічні засади дисертаційної роботи» базується на концепції мережевого суспільства як нової соціальної форми М. Кастельса та узгоджується із траєкторією змін у теорії протеїзму М. Епштейна. Щодо релігійності в сучасному соціальному житті, то її статус розкрито завдяки теорії «приватизації релігії» П. Бергера і Т. Лукмана. З'ясовано та означено категоріально-понятійний апарат дослідження.

Історико-філософський підхід дав змогу здійснити аналіз виникнення і розвитку концепту «віртуальне». Рефлексія над смисловими конотаціями поняття віртуальної реальності здійснювалася на основі етимологічної розвідки, а також контекстуального використання цього терміна в наукових та філософських працях.

Для розгляду проблеми буттєвого самовизначення суб'єкта в ситуації віртуалізованої релігійності застосовано антропологічний підхід. З ним органічно пов'язаний критично-аналітичний підхід, котрий дозволив розглянути релігійність в інтернеті як із точки зору апологетів певних релігійних вірувань (онлайн-богослужіння, молитви, катехізис, віртуальне паломництво, екзегетичні ресурси і т. ін.), так і з погляду скептиків (дискутивні-критичні ресурси, відкриті форуми для обговорення питань, що стосуються релігії, інтернет-тролінг). Цей підхід також застосовано для пояснення концепту «віртуалізована релігійність», зокрема таких її складових як онлайн-ритуали, різні типи мемів, безпосередньо пов'язані з соціальними проблемами релігійного характеру, особливостями репрезентації офіційних християнських церковних структур у мережі.

Наукові принципи діалектичного методу використано в дослідженні закономірностей взаємодії офіційних релігійних інституцій, що пройшли через процес соціальної легітимації з віртуальним середовищем. Термінологічний аналіз дозволив здійснити інтерпретацію таких понять, як духовність, релігійність, віртуальна реальність, нові медіа, тролінг. Зазначений метод також використано для аналізу мемів, пов'язаних із критикою релігії. Феноменологічний метод дав змогу осмислити сутність духовності як індивідуального досвіду суб'єкта, а релігійність – як один із виявів духовності. Системний підхід уможливив розгляд віртуальної реальності як складної інформаційно-комунікаційної структури.

У другому розділі **«Віртуалізація сучасної культури та її наслідки у релігійному житті людини»** виявлено та окреслено витoki й ампліфікацію концепту «віртуальне» в історико-філософській традиції; розглянуто пресу, радіо, телебачення і нові медіа як чинники релігійної комунікації та формотворчі елементи віртуальної реальності; проаналізовано вплив віртуального простору на духовність та релігійність сучасної людини.

У *підрозділі 2.1. «Віртуальна реальність – феномен постмодерної епохи»* розглянуто складну еволюцію етимологічних та семантичних інтерпретацій концепту «віртуальне» від античності до постмодернізму, акцентовано увагу на сучасних підходах до розуміння і впровадження нового поняття «віртуальна реальність» до філософсько-релігієзнавчого дискурсу.

Зазначено, що деякі семантичні аспекти концепту «віртуальне» сягають елліністичного періоду, але прислівник «virtualiter» (віртуально) вперше був

ужитий середньовічним теологом І. Дунсом Скотом для пояснення зв'язків між реальностями різного рівня. Тоді як ідею віртуальності було вперше концептуалізовано у давньогрецькій філософії – у вченнях Платона (світ ідей і світ речей) та Аристотеля (вчення про матерію і форму як потенційність і можливість).

Констатовано, що в ХХ ст. спостерігається реактуалізація двох основних трактувань концепту «віртуальне». У першому – постулюється неодноразовість процесів актуалізації та віртуалізації, актуалізація була доміантною (Платон, Аристотель, Августин Блаженний, Г. Сен-Вікторський, Т. Аквінський, І. Дунс Скот, М. Кузанський, частково, Г. Ляйбніц) і знайшла своє відображення у філософських вченнях Г. Андерса, З. Баумана, Ж. Бодриєра, С. Жижека. У другому підході авторами запропоновано розглядати ці процеси або одночасно, або як дві частини одного цілого, зокрема, це простежується у творчості Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза, М. Фуко та інших.

Завдяки співставленню філософських вчень та компаративному аналізу визначень у довідково-енциклопедичній літературі запропоновано авторську інтерпретацію поняття віртуальної реальності. Віртуальна реальність – це багатовимірне, варіативне, змінне, інформаційно-комунікаційне середовище, створене за допомогою комп'ютерних технологій, використання якого реорганізує буттєвий світ людини.

У підрозділі 2.2. *«Механізми розширення меж комунікативної реальності: від медіапростору до віртуальної реальності»* розглянуто інформаційно-комунікаційний простір у його технологічному і глобальному проявах, інтенсивність та особливості віртуалізації людини і суспільства.

Наголошено, що виникнення інтернет-простору призвело до безпрецедентної інтенсифікації інформаційних потоків. Якщо раніше спосіб передачі інформації за допомогою медійних каналів носив здебільшого однобічний характер (від видавця / авторитетного джерела до читача, споживача інформації), то характерною особливістю сучасного медіапростору є інтерактивність та просюмеризм. Медійна реальність інтегрується в людське буття та свідомість, отже, впливає на всі сфери життя індивіда, включно з релігійною.

Проаналізовано постмодерністську тенденцію до змішування артефактів високої та масової культури, розважального контенту та інформації, сакрального і профанного, що органічно проявляється у віртуальній реальності. Як наслідок – редукування екзистенційних сенсів до набору кліше, втрата ціннісних орієнтирів, нові технологічні можливості віртуальної реальності породжують низку соціальних та психологічних проблем: інтернет-залежність, ігрова залежність, вебсерфінг, тролінг, кібербулінг, формування мережевої ідентичності.

Констатовано, що в умовах віртуальної реальності уникнути зазначених соціальних і психологічних проблем досить складно. Саме тому у віртуальному просторі повинні існувати «оазиси» духовності – релігійні ресурси задля зворотного комунікаційного зв'язку та впливу на аудиторію. Стверджується, що використання таких медійних інструментів як преса, радіо, телебачення, нові медіа представниками релігійних інституцій лише покращує релігійну комунікацію і сприяє налагодженню зв'язків з віруючими.

У підрозділі 2.3. *«Віртуальна реальність у системі духовних орієнтирів сучасної людини»* охарактеризовано й узагальнено ключові поняття релігієзнавства – духовність та релігійність; представлено їхні трансформації у сучасному світі та появу нового концепту «віртуалізована релігійність».

Зазначено, що в умовах сучасної дійсності духовність та один з її вимірів – релігійність зазнають впливу не лише економічних, політичних, культурних, соціальних, а й технологічних процесів, котрі відбуваються у суспільстві. Доведено зростання ролі і значення віртуальної реальності у житті сучасної людини, яка щоденно використовує її для розважальних, освітніх, комерційних цілей, а також стимулює прагнення часткового або повного задоволення релігійних потреб у мережевому просторі.

Констатовано, що релігійні інституції зреагували на виклики сучасної людини. Як традиційні релігійні вірування, так і новітні релігійні течії спрямовують зусилля на репрезентацію власного вчення у віртуальній реальності. Залучення нових adeptів, просвітницька діяльність, комунікація між віруючими, віртуальна симуляція релігійних таїнств вказують на активну фазу процесу, який запропоновано означити як віртуалізована релігійність.

У третьому розділі *«Особливості впливу віртуальної реальності на релігійність сучасної людини»* здійснено ґрунтовний аналіз причин і наслідків появи нових та часткової трансформації наявних форм релігійності в умовах виникнення і стрімкого розвитку віртуальної реальності.

У підрозділі 3.1. *«Віртуалізація традиційних та виникнення нових форм релігійного життя в режимі онлайн»* розкрито сутність реформування деяких традиційних релігійних практик, а також охарактеризовано нововведення всередині самих релігійних інституцій як закономірний наслідок популярності та глобального впливу віртуальної реальності на сучасного індивіда.

Обґрунтовано наявність двох протилежних підходів у ставленні до віртуальної реальності серед дослідників релігії: техномістичного і технофобського. Техномістики позитивно оцінюють виникнення такого інформаційно-комунікаційного простору, як віртуальна реальність. Вони вважають, що прогрес у технічній сфері не призводить до всеохопної секуляризації, а ,навіпаки, – завдяки йому виникають нові форми релігійності.

На відміну від техномістичного, прихильники технофобського підходу побоюються тенденції до віртуалізації та її наслідків як для соціальних інституцій, у тому числі й релігійних, так і для самої людини. Вони наголошують на тому, що віртуальна реальність – це світ симулякрів, а значить, у такому середовищі існування будь-яких форм релігійності не може вважатись повноцінним.

Доведено, що наповнення мережевого простору релігійним контентом стає дедалі більш розповсюдженим. Як очільники різноманітних релігійних інституцій, так і звичайні релігійні adeptи вважають, що інтернет – це сприятливе середовище для реалізації проповідницької, місіонерської, агітаційної, благодійної, пропагандистської функцій релігії.

Теоретичне осмислення трансформованих форм релігійності дало підстави стверджувати про появу квазірелігійних форм (віртуальні церкви, кіберрелігії)

та іронічних псевдорелігійних вчень (на прикладі Apple religion, що є втіленням маркетингової стратегії компанії).

У підрозділі 3.2. *«Релігійність в епоху постмодерну та її нові вияви у мережевому суспільстві»* розкрито характерні особливості постмодерної релігійності. Зазначено, що постмодерністські тенденції впливають на всі сфери людського буття, в тому числі й релігійну. Виявлено та охарактеризовано таке винятково постмодерністське явище віртуального світу, як тролінг релігії. Наголошено, що «тролі» ставлять під сумнів ідею Бога та релігії, методом цинічної провокації змушують замислитись над доцільністю існування релігійних практик в умовах сучасного секуляризованого суспільства. Зазначено, що важливим інструментом тролінгу є меми – поєднання зображення з текстовим повідомленням, завдяки чому виникає особливий смисловий контекст із образливим відтінком. Проаналізовано чотири групи мемів, пов'язаних із тролінгом релігії – «Jesus is a j...k», «Шах і мат, атеїсти», «ПГМ», «Buddy Christ».

Встановлено, що явище тролінгу релігії амбівалентне за суттю: з одного боку – це хуліганство і відверта неповага до релігійних переконань людини, а з другого – тролінг дає поштовх до рефлексії, більш критичного, суб'єктивного сприйняття усталених релігійних норм у сучасному плюралістичному світі.

Констатовано, що постмодернізму притаманний релігійний еkleктизм, а також зростання інтересу до забутих язичницьких вірувань. Окрім того, постійно виникають нові релігійні культу та секти. Доведено, що есхатологічні уявлення християнства, де блаженне життя досягається лише після фізичної смерті людини, хоч і зменшують екзистенційний страх перед смертю, однак не можуть слугувати надійним світоглядним підґрунтям для життя «тут і зараз». Масова культура, з її інтенціями до миттєвого отримання насолоди та інтенсифікації чуттєвого досвіду, спонукає людину до пошуку нових релігійних орієнтирів. Всепроникаюча логіка та дискурс масових форм культури сприяє популяризації тих релігійних рухів, у яких пропагується право людини отримувати блага у земному житті.

У підрозділі 3.3. *«Український контекст релігійності у мережі інтернет»* проаналізовано сучасний вітчизняний релігійний дискурс та констатовано поступову віртуалізацію українського релігійного сегмента. Зосереджено увагу на наявних релігійних вебресурсах, блогах, youtube-каналах, сторінках духовних осіб у соціальних мережах, що свідчить про запити в українському суспільстві на таку форму комунікації і потребу аудиторії в представленій там інформації. Компаративний аналіз соціальних доктрин основних християнських конфесій України (православних церков України, католицьких і протестантських) дав підстави стверджувати про наявність двох тенденцій у ставленні до мережевого простору: позитивної (протестантської і католицької церков) та нейтральної (православних церков України). Зазначено що всі конфесії використовують віртуальний простір для самопрезентації, інформатизації та часткової комунікації зі своїми адептами.

Доведено, що інформаційне суспільство продукує нові сучасні форми взаємодії, які особливо імпонують молоді. Водночас людині у віртуальному

просторі нав'язують різні шаблони, в тому числі й бездуховності та псевдорелігійності. Тому релігійні інституції повинні бути імплементованими у віртуальний простір і використовувати технологічні інновації з користю, щоб запобігти кризі духовності, а відтак – релігійності.

ВИСНОВКИ

Філософсько-релігієзнавче дослідження впливу віртуальної реальності на трансформацію форм релігійності сучасної людини дозволило сформулювати такі висновки:

1. Аналіз філософської, релігієзнавчої та іншої наукової літератури дав підстави стверджувати, що концепт «віртуальне» не є новим, проте його актуалізація у формі оксюморона «віртуальна реальність» відбувається саме в епоху постмодернізму. Комплексний огляд філософських праць дозволив виокремити два підходи до концепту «віртуальне», що в дослідженні умовно означені як «дельозівський» та «бодриривський». Якщо у «бодриривському» підході віртуальне інтерпретується через симуляцію, ілюзію реальності та гіперреальність, що явно має негативні конотації, то «дельозівський» підхід вказує на реальну симуляцію як факт, дійсність, яку ми зараз проживаємо. Останній підхід знаходить своє практичне втілення у віртуальній реальності.

2. Незважаючи на значну кількість досліджень на тему віртуальної реальності у світовому та вітчизняному наукових дискурсах, а також появу цього терміну у сучасній довідково-енциклопедичній літературі, єдиного визначення немає. З огляду на це, запропоновано авторську інтерпретацію поняття віртуальної реальності як багатовимірного, варіативного, змінного, інформаційно-комунікаційного середовища, створеного за допомогою комп'ютерних технологій, використання якого реорганізує буттєвий світ людини.

3. Аналіз представленої у новітніх дослідженнях аргументації про пресу, радіо, телебачення та нові медіа дозволив зробити висновок, що вони є важливими формотворчими елементами віртуальної реальності. Більше того, віртуальне середовище не лише перебирає на себе їхні функції, а й розширює їх завдяки глобальній віртуалізації. Очевидними є і наслідки взаємодії людини з віртуальним середовищем – інтернет-залежність, кібербулінг, вебсерфінг, тролінг, що впливає на психічний стан людини. Це також вказує на більш негативний потенціал віртуальної реальності на відміну від традиційних інформаційно-комунікативних каналів. Якщо йдеться про релігійну комунікацію, то представники релігійних інституцій використовують переваги віртуального простору для налагодження взаємодії з adeptами релігії, зокрема з молодим поколінням, що позитивно відображається на іміджі релігійної організації.

4. Духовність і такий її важливий вимір, як релігійність, прямо залежать від зовнішнього світу, його цінностей та смислів. Проникнення віртуальної реальності в усі сфери людського життя дало підстави стверджувати про трансформацію духовності та релігійності внаслідок такого впливу. Проте це не односторонній процес, адже йдеться про взаємовпливи, тобто сакралізацію

віртуального середовища (кіберрелігії, онлайн-церкви, вебресурси традиційних релігійних інституцій, платформи для реалізації релігійних таїнств тощо).

5. Аналіз сакралізованого сегменту віртуального простору дозволив увести у новітній науковий дискурс концепт «віртуалізована релігійність». Нові або трансформовані мережею форми релігійності, що функціонують лише в межах віртуальної реальності, запропоновано означити як віртуалізована релігійність. Блоги, профілі священників, пасторів у соціальних мережах, через які вони ведуть активні дискусії, розповсюджують повідомлення, розмірковують на моральну тематику зараз є радше нормою, аніж аномалією. Водночас інтернет переповнений сектами, містичними організаціями сумнівного характеру, віртуальними церквами і кладовищами, кімнатами для медитації, форумами віруючих та групами за релігійними інтересами у соціальних мережах. Віртуальний простір активно продукує і нові феномени квазірелігійного характеру (Apple religion) чи форми релігійного скептицизму (картинки-меми, що забезпечують релігійний тролінг).

6. Віртуалізована релігійність – це важлива частина нової постмодерністської релігійності, яка розкриває низку проблем у традиційних релігійних інституціях: ієрархізацію релігійних організацій, побудову комунікації з адептами релігії у вертикальній площині, надмірну догматизацію тощо. Натомість віртуальний простір надав людині можливість пізнання, а, відтак, можливість вибору: бути частиною тієї чи іншої релігійної спільноти, змінювати за необхідності/бажанням конфесійну приналежність або повністю відмовитись від релігійної віри. Така ситуація породила індиферентність особи до релігійних інституцій, верховного духовенства. Поступово відбувається відхід від релігійних канонів, на зміну яким приходять вільнодумство, пропагандоване (часто – у віртуальному просторі) сучасними неорелігіями.

7. В українському суспільстві процес віртуалізації релігії перебуває в активній фазі, на що вказують численні офіційні та неофіційні сайти різних конфесій, сторінки священнослужителів у соціальних мережах, а також їхні блоги, форуми для віруючих, відеопроповіді на youtube-каналах. Найбільш поширені християнські конфесії України (православні, католики та протестанти) спочатку з острахом поставились до інтернету, однак поступово почали його використовувати для реалізації комунікативних, просвітницьких, благодійних, пропагандистських функцій. Поліконфесійність у межах однієї релігії, структурний розподіл та постійні між церковні антагонізми актуалізують питання ролі інтернету в релігійній комунікації в Україні.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Барановська У. П. Плюралізм виявів віртуалізації життя сучасної людини // Людинознавчі студії. Дрогобич: Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2014. Вип. 13. С. 173–181.

2. Барановська У. П. Apple religion: новий релігійний феномен чи явище корпоративної релігії // Наукові записки Нац. у-ту «Острозька академія». Острог: Вид-во Нац. у-ту «Острозька академія», 2015. Вип. 17. Серія: Філософія. С. 136–144.

3. Севастьянів У. П. Католицька церква й новітні цифрові технології // Актуальні проблеми філософії та соціології. Одеса, 2016. Вип. 11. С. 102–105.

4. Севастьянів У. П. Соціальна доктрина православ'я і цифрові технології сучасності // Гілея: науковий вісник. Київ: «Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 113 (10). С. 210–212.

Статті у закордонних наукових виданнях:

5. Sevastianiv U. P. Phenomen of trolling as an indicator of contemporary religious transformations // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. Budapest, 2017. V (20).P. 53–56.

Публікації в інших виданнях:

6. Барановська У. П. Категорія духовності та плюралізм її визначень // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / [упор. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич]. Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; Вид-во «Логос», 2014. Книга II. С. 63–68.

7. Барановська У. П. Поняття духовності у філософсько-релігійному дискурсі // Тези Звітної наукової конференції філософського факультету. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 2014. С. 70–74.

8. Барановська У. П. Проблеми дефініції категорії духовності // «Релігієзнавство в Київському університеті: інституційний та персональний вимір». До 55-ї річниці кафедри релігієзнавства. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 22 вересня 2014 р.). Київ: Вид.-поліг. центр «Київський університет», 2014. С. 162–165.

9. Барановська У. П. Плюралізм виявів віртуалізації життя сучасної людини // Тези Звітної наукової конференції філософського факультету за 2014 рік. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2015. С. 81–83.

10. Барановська У. П. Apple religion: новий релігійний феномен чи корпоративна релігія // XVII Міжнародна науково-практична конференція «Релігія і фундаментальна наука в добу глобалізації» (м. Львів, 20–21 березня 2015 р.). Львів. 2015. С. 75–78.

11. Севастьянів У. П. Явище комунікації в концепціях модерну, постмодерну, альтермодерну // Філософія як культурна політика сучасності: тези доповідей III Всеукраїнської наукової конференції (м. Острог, 23–24 жовтня 2015 р.). Острог: Видавництво Нац. у-ту «Острозька академія», 2015. С. 43–46

12. Севастьянів У. П. Apple religion: четверта світова релігія чи корпоративний феномен // Дні науки філософського факультету: міжнар. наук. конф. (Київ, 20–21 квітня 2016 р.). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. Ч. 7. С. 128–131.

13. Севастьянів У. П. Феномен віртуальної реальності у філософсько-релігієзнавчому дискурсі // Молодий вчений, 2018. № 10. С. 641–644.

14. Севастьянів У. П. Формування людини нового типу в умовах тотальної технологізації // Міжнародна науково-практична конференція «Свідомість, мозок, мова: актуальні проблеми та міждисциплінарні досягнення» (м. Львів, 19–20 квітня 2018 р.). Львів, 2018. С. 200–201.

АНОТАЦІЯ

Севастьянів У. П. Віртуальна реальність як чинник трансформації форм релігійності сучасної людини. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2019.

У дисертації здійснено комплексний філософсько-релігієзнавчий аналіз концепту «віртуальне» та простежено його перетворення в оксюморон «віртуальна реальність», запропоновано авторське визначення віртуальної реальності. Встановлено, що важливими формотворчими елементами новітнього віртуального простору є преса, радіо, телебачення та нові медіа.

Досліджено, що формування людської духовності, а відтак – релігійності залежить від зовнішнього світу, а це дає підстави враховувати вагомість впливу віртуальної реальності на формування компонентів людської свідомості.

Представлено концепт «віртуалізована релігійність» для означення сакралізованого сегмента віртуального простору та обґрунтовано цей концепт у контексті постмодерністської релігійності. Досліджено нові форми релігійності, а саме: кіберрелігії, віртуальні церкви, онлайн-богослужіння, кіберритуали, віртуальні паломництва, онлайн-молитви тощо.

Доведено, що така форма девіантної поведінки в мережі, як тролінг релігії є не тільки однією з форм соціальної агресії, а й відповіддю суспільства на негативні явища у діяльності релігійних інституцій.

Розглянуто ставлення українських християнських церков до цифрових технологій сучасності, зокрема інтернету. Визначено, що здебільшого українські християнські церкви розглядають інтернет як додаткову, але важливу площину для інформатизації, комунікації зі своїми адептами та духовного просвітництва. Подано застереження і рекомендації щодо небезпек та впливу віртуальної реальності на інститут релігії, людину, релігійне життя.

Ключові слова: віртуальна реальність, віртуалізація, релігійність, віртуалізована релігійність, релігійна інтернет-комунікація, християнські конфесії, цифрові технології, нові форми релігійності.

SUMMARY

Sevastianiv U. P. Virtual reality as a factor of transformation of the religiosity forms of a modern man. – On the rights of the manuscript.

Thesis for PhD, in specialty 09.00.11 – Religious Studies. – Zhytomyr Ivan Franko State University. – Zhytomyr, 2019.

The dissertation deals with the complex philosophical and religious studies analysis of virtual reality as a factor of transformation of the existing and emergence of new forms of religiosity of a modern man. The retrospective analysis of the "virtual" concept in the historical and philosophical discourse has been conducted as well as its transformation into the oxymoron "virtual reality" traced. The definition of virtual reality has been proposed by the author. It has been identified that mass media, television and new media are the important elements of the emerging of new virtual space.

It has been researched that the formation of human spirituality, and therefore - religiosity depends on the environment, and that is the reason to consider the importance of virtual reality influence on the formation of these components of human mind.

Transformations of certain traditional religious practices are revealed, as well as innovations within the religious institutions as a natural consequence of the popularity and global impact of virtual reality on a modern individual. The fundamentally opposite researchers and scholars views toward the sacral virtualization tendency are shown.

The concept of "virtualized religiosity" is presented to define the sacralized segment of virtual space and the concept in the context of postmodern religiosity is substantiated. New forms of religiosity, namely cyberreligies have been investigated such as virtual churches, online worships, cyberrituals, virtual pilgrimages, online prayers etc.

The dissertation proves that such form of deviant behavior in the network, as trolling of religion is not only the one that shows social aggression, but the response of the society to negative phenomena in the activities of religious institutions.

The attitude of the Ukrainian Christian churches to the digital technologies of modern world in particular the Internet is considered. The analysis of official documents of Ukrainian Christian churches, including social doctrines, appeals, edicts of church officials was made. It has been determined that most of the Ukrainian Christian churches consider the Internet as an additional but important area for informing, communicating with the adherents and their spiritual education. Cautions and recommendations about the dangers, threats and impact of virtual reality on the Institute of Religion and the person are presented.

Key words: virtual reality, virtualization, religiosity, virtualized religiosity, religious internet communication, Christian confessions, digital technologies, new forms of religiosity.

